

IMOM MOTURIDIY

XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI
INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CENTER

المركز الدولي للبحوث العلمية

Jurnalga maqolalar qabul qilish
uchun maxsus veb-sayt:

www.maturidijournal.uz

+998971 244-35-36

www.moturidiy.uz

@moturidiyuz

info@moturidiy.uz

Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnal

ISSN 2181-1881

MOTURIDIYLIK

THE MATURIDIYYA - الماتريدية - МАТУРИДИЗМ

Narsalarning asl mohiyatini
bilishga olib boradigan yo'llar - hissiy anglash,
rost xabar va aqldir.

2/2023

MOTURIDIYLIK

The Maturidiyya - الماتريدية - Матуридизм

ТАХРИР ҲАЙЪАТИ

Музаффар КОМИЛОВ – тарих фанлари номзоди, доцент

Нуриддин ХОЛИҚНАЗАРОВ – Ўзбекистон муслмонлари идораси раиси, муфтий

Шоазим МИНОВАРОВ – Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази директори

Давропбек МАХСУДОВ – тарих фанлари доктори, доцент

Зоҳиджон ИСЛОМОВ – филология фанлари доктори, профессор

Аҳаджон ҲАСАНОВ – тарих фанлари доктори, профессор

Шовосил ЗИЁДОВ – тарих фанлари доктори, доцент

Жамолиддин КАРИМОВ – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аҳмад Саъд ДАМАНҲУРИЙ (أحمد سعد الدمنهوري) – илоҳиёт фанлари доктори

Маҳмуд Эрол ҚИЛИЧ (Mahmud Erol KILIÇ) – доктор, профессор, IRCISA Бош директори

Назир Мухаммад АЙЁД (نظير محمد عياد) – илоҳиёт фанлари доктори, Ал-Азҳар мажмуаси Ислом тадқиқотлари академияси Бош котиби

Режеп ТУЗЖУ (Reser Tuzcu) – илоҳиёт фанлари доктори, профессор, Салжук университети ҳузуридаги Имом Мотуридий тадқиқот маркази директори

Аширбек МУМИНОВ – тарих фанлари доктори, профессор, IRCISA Бош директорининг дастурлар бўйича маслаҳатчиси

Камалуддин Нурдин МАРЖУНИ (Kamaluddin Nurdin Marjuni) – илоҳиёт фанлари доктори, Малайзия ислом фанлари университети кафедра мудири

Дониёр МУРАТОВ – тарих фанлари номзоди, доцент

Одил ЭРНАЗАРОВ – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Ўзбекистон Республикаси Дин ишлари
бўйича қўмитасининг 2023 йил 8 июньдаги
03-07/4601-сонли хулосаси асосида тайёрланди.

Муассис:

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ
АКАДЕМИЯСИ ҲУЗУРИДАГИ
ИМОМ МОТУРИДИЙ ХАЛҚАРО
ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ

Бош муҳаррир:

Жамолиддин Каримов,

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Масъул муҳаррир:

Зафар Фахриддинов,

*Исломишунослик фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)*

Саҳифаловчи:

Зарифжон Арслонов

Дизайнер:

Зарифжон Ғуломов

“Мотуридийлик” журнали

Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация
комиссиясининг 2021 йил 30 декабрдаги 310/10-
сон қарори билан диссертация асосий илмий
натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий
нашрлар рўйхатига киритилган.

Журнал 2021 йил 12 декабрда Ўзбекистон
Республикаси Президенти Администрацияси
ҳузуридаги Ахборот ва оммавий
коммуникациялар агентлиги томонидан
№1139 рақами билан рўйхатга олинган.

Тахририят манзили:

Тошкент шаҳар, Шайхонтохур тумани,
Абдулла Қодирий кўчаси, 11-уй.

E-mail: maturidijournal.uz

Web-sahifa: info@motturidijournal.uz

Телефонлар: (+99871) 244-35-21,
(+99871) 244-35-47

МУНДАРИЖА

ИСЛОМШУНОСЛИК

Ibrohim Usmonov.

Шариат ва тасаввуф: герменевтик ёндашувлар (Ҳаким Термизий асарларида юридик герменевтика)..... 4

Zafar Fakhriddinov.

Ҳаким Термизийнинг тафсир ва таъвил борасидаги қарашлари 13

Numonjon Turayev.

Имом Бухорийнинг “ат-Тарих ал-кабир” асаридаги “тафарруд ар-ровий”га доир услуби..... 20

Doston Mustafayev.

“Ҳошия ала ал-Кашшоф” асарининг тафсиршуносликдаги аҳамияти 28

ДИНШУНОСЛИК

Komiljon Shermukhammedov.

Мисрдаги “Муслмон биродарлар” таъсирида шаклланган экстремистик ҳаракатлар: қиёсий таҳлил 36

Shukrullo Jurayev.

Муҳаммад Шайбоний асарларида тинчлик тамойилларининг акс этиши 46

Dilfuza Zakirova.

Динлардаги таъқик тушунчасига доир қарашлар таҳлили 55

Elyorjon Saminov.

Радикализм – экстремизм ва терроризмга элтувчи сўнгги босқич 63

ИСЛОМ ТАРИХИ

Muzaffarkhon Joniyev.

Совет даврида Ўрта Осиё муслмонларининг ҳаж сафарлари (1920-1930 йиллар)..... 70

Oybek Sotvoldiyev.

Табақот жанрининг юзага келиш ва ривожланиш тарихи 80

Sayqal Ahmedov.

Мовароуннаҳр мўғуллар ҳукмронлиги даврида 87

ИСЛОМ МАНБАШУНОСЛИГИ

Doniyor Muratov.

Абдуллоҳ Субазмуний ва унинг “Кашф Ал-Осор” асари 94

Mas’udkhon Ismoilov.

Хожа Муҳаммад Порсо “Ҳафтоду се фирқа” рисоласининг исломдаги фирқаларни ўрганишдаги аҳамияти 104

Zokhidjon Abdullayev.

Имом Бухорийнинг “Халқ афъол ал-ибод” асари ва унинг ёзилиш услублари 112

Saidmuhammadkhon Muhibullayev.

Қамолиддин Баёзий Таржимаи ҳоли ва яшаган давридаги илмий, ижтимоий ва сиёсий муҳит 122

Maftuna Muminova.

Navoiy asarlarida ustoz-shogird g’oyalarning manbaviy va milliy asoslari..... 130

Malika Nosirova, Saidakhon Asqarova.

Mahmud Zamaxshariyning “al-Mufasssal fi san’at al-e’rob” asaridagi she’riy parchalar tasnifi 137

Doniyor M. MURATOV,
*International Islamic Academy Of Uzbekistan,
Candidate of Historical Sciences, Assistant professor
of the department "The Islamic Studies and studies of
Islamic Civilization ICESCO.
A.Kadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: doniyorhoji@mail.ru*

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2023-2/12

**АБДУЛЛОҲ СУБАЗМУНИЙ ВА УНИНГ
“КАШФ АЛ-ОСОР” АСАРИ**

**ABDULLAH SUBAZMUNI AND HIS WORK
“KASHF AL-ATHAR”**

**АБДУЛЛАХ СУБАЗМУНИ И ЕГО ТРУД
“КАШФ АЛ-АСАР”**

КИРИШ

Ислом дини таълимотида ҳадислар муҳим ўрин эгаллаб, Ўрта Осиёга ислом дини билан бирга Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ҳадислари ҳам кириб келганди. Бир неча авлод муҳаддислар фаолияти натижасида Ўрта Осиёда маънавий ҳаёт ҳадислар билан чамбарчас боғлиқ бўлди. Ҳадисларнинг исломдаги мазҳаблар шаклланишидаги ўрни, ҳанафий мазҳаби олимларининг ҳадис илмидаги фаолиятлари исломшуносликда нисбатан кам ўрганилган соҳалардан ҳисобланади.

VIII–X асрларда ҳадис илми билан шуғулланган олимларнинг кўплиги жиҳатидан Мовароуннаҳрда шаҳарлар ўзига хос ўринга эга бўлиб, мазкур даврда ундан юзлаб муҳаддислар етишиб чиққанлар. Ҳадисларни тўплаш, уларнинг ишончлисини заифларидан ажратиб олишда бухоролик олимларнинг хизматлари катта. Айтиш жоизки, ҳадис илмида айниқса, ҳанафий мазҳаби йўналишида ҳам самарали фаолият олиб борилган. Бу каби ҳолатлар минтақамизда ҳадис илмининг пайдо бўлиши, айниқса, ҳанафийликда тараққий этиш босқичлари ҳамда ўзига хос хусусиятларини илмий асосда ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тадқиқ этишни тақозо этади.

Бухоро қадимдан ўзининг улуғ алломаларини етиштириб чиқарган жой ҳисобланади. Бухоро муҳаддислари, фақиҳлари, тасаввуф шайхлари ва бошқа соҳаларда етишиб чиққан катта алломалари билан дунёга машҳур. Айниқса, ҳадис

илми соҳасида етук муҳаддислари билан бошқа жойлардан ажраб туради. Мана шундай уламоларидан бири III–IV/IX–X асрларда яшаб фаолият кўрсатган етук муҳаддис, фақиҳ, ҳанафийлик тарихига улкан ҳисса қўшган олим – Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Субазмунийдир.

АСОСИЙ ҚИСМ

У Бухородан ярим фарсах (2772 м.) узоқликдаги Субазмун қишлоғида таваллуд топган. Унинг тўлиқ исми – Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Ҳорис ибн Халил Устоз Имом Ҳофиз Фақиҳ Субазмуний Ҳорисий Калобозийдир. Нажмиддин Умар Насафий (ваф. 537/1142) ўзининг “ал-Қанд фи зикри уламо Самарқанд” асарида уни 258/872 йили раби ал-охир (февраль) ойининг чоршанба куни таваллуд топган, деб ёзган (Нажмиддин Насафий., нашр йили кўрсатилмаган:195).

Субазмуний нисбаси алломанинг туғилган жойига биноан ишлатилган. “Субазмун” номи манбаларда турлича учрайди, Ёқут Ҳамавийнинг (ваф. 626/1229) “Мужам ал-булдон” ва Ибн Қутлубоғонинг “Тож ат-тарожим” асарларида “Субазйун”, Зириклий “ал-Алом” асарида Сабазмун деб келтирилган (Ёқут Ҳамавий., 1984:183).

Тарихчи ва муҳаддис Абдулкарим Самъонийнинг (ваф. 1167) “ал-Ансоб” асарида Субазмун ёки Сабазмун экани айтиб ўтилган (Абдулкарим ас-Самъоний, 1998:29). Бундан ташқари, “Мозороти Бухоро” асарида ҳам жой номи “Субазмун” шаклида келтирилган (Аҳмад ибн Маҳмуд., кўлёма 1258:20). Бу қишлоқнинг номи XIV ва XVI аср вақф ҳужжатларида Сапидмун ва “Сафидмун” деб ҳам аталган (Камалиддинов Ш., 74–76). Субазмун XX аср бошларида Бухоронинг Қарши дарвозасидан 3,5 км узоқликда жойлашган (Камалиддинов Ш., 1998:77). О.А.Сухареванинг “Квартальная община позднефеодалного города Бухары” номли китобида “Арабон” (араблар) номли маҳалланинг иккинчи номини Сафедмўй қилиб берилган ва Сафедмўйнинг эски, деярли нутилаёзган номи “Арабон” бўлган дейилади. Хабарларга кўра, авлиё Абдулла Сафедмўйи Бухоро четидаги Сафедмўй қишлоғида кўмилган, шаҳарда эса, унинг қадамжойи бўлган. Арабонда хонақо услубидаги масжид бўлиб, суфийлар унда зикр тушганлар ҳамда қадамжойи ҳисобланган. Ҳозиргача сақланган мазкур масжидни 1907–08

Аннотация. Ушбу мақола мовароуннахрлик машҳур олим, муҳаддис ва фақиҳ Абдуллоҳ Субазмунийнинг ҳаёти ва илмий меросини ўрганишдан иборат. Олимнинг ҳаёт йўли ҳақида маълумотлар жуда оз. Манбаларда унинг фақиҳ олим бўлгани, сомонийлар даврида фаолият олиб борган ва дарс бергани ҳақида ёзилган бўлсада, улар бир-бирини такрорлайди.

Бухорода фаолият олиб борган Абдуллоҳ Субазмуний ҳанафий фақиҳи бўлган. У зот Бухорода Абу Ҳафс Кабир оиласига шогирд ҳисобланиб, ўша ерда фикҳдан дарс берган ҳамда манбаларда фатволар чиқаргани айтилади.

Абдуллоҳ Субазмуний муҳаддис бўлгани сабабидан Ҳижоз, Ироқ, Хуросон юртларига сафар қилиб ўз илмини ошириб қайтган. Сафарлари давомида борган жойларида катта олимлардан дарс олган. Шу билан бирга шогирдлар ҳам орттирган. Мовароуннахрда фикҳ илми ривожидида Абдуллоҳ Субазмунийнинг ўрни катта. Чунки манбаларда унинг кўплаб фақиҳ олимлар устозлари қаторида туриши кўрсатиб ўтилган. Натижада муҳаддисликнинг шартларидан бири “ҳадис талабидида сафар қилиши” қоидасини ҳам бажарган.

Манбаларда унинг бир неча асари бор, дейилган бўлсада, олимнинг икки асари аниқланди: “Кашф ал-осор фи маноқиб Аби Ҳанифа” ва “Муснад Аби Ҳанифа”. “Кашф ал-осор” асарида ҳадислар, маноқиблар, фатволар, биографиялар ва бошқа ривоятларнинг адади ҳақида тўхтаб ўтилган. Мақолада “Кашф ал-осор” асарининг Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқишунослик институтида сақланаётган қўлёзма нусхаси ҳақида ҳам маълумотлар берилган. Шунингдек, Мовароуннахрдан чиққан баъзи муҳаддис-ровийлар ҳақида ҳам маълумотлар келган.

Калит сўзлар: Кашф ал-осор, ҳадис, фикҳ, муҳаддис, фақиҳ, ансоб, ҳадисшунослик, иснод, ровий.

Abstract. This article is a study of the life and scientific heritage of the famous scientist, muhaddis and jurist Abdullah Subazmuni from Movarounnahr. There is very little information about the scientist's life path. Although it is written in the sources that he was a scholar of jurisprudence, that he worked and taught during the Samonite period, they repeat each other.

Abdullah Subazmuni, who worked in Bukhara, was a Hanafi jurist. He was considered a disciple of Abu Hafsa Kabir's family in Bukhara, taught fiqh there, and it is mentioned in the sources that he issued fatwas.

Abdullah Subazmuni, being a muhaddith, traveled to Hijaz, Iraq, Khorasan and returned to improve his knowledge. During his travels, he learned from great scientists in the places he visited. At the same time, he also gained disciples. Abdullah Subazmuni had a great place in the development of jurisprudence in Movarounnahr. Because the sources indicate that he was among the teachers of many jurisprudents. As a result, one of the conditions of Muhaddithism was fulfilling the rule of "traveling according to the requirement of hadith".

Although it is said in the sources that he has several works, two works of the scientist were identified: "Kashf al-asor fi manoqib Abi Hanifa" and "Musnad Abi Hanifa". In the work "Kashf al-asor" the number of hadiths, manoqibs, fatwas, biographies and other narrations is discussed. The article also provides information about the manuscript copy of "Kashf al-asor" kept at the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan. There is also information about some muhaddith narrators from Movarounnahr.

Keywords: Kashf al-asar, hadith, fiqh, muhaddith, faqih, ansab, hadith studies, isnad, ravi.

Аннотация. Данная статья представляет собой исследование жизни и научного наследия известного ученого, мухаддиса и правоведа Абдуллаха Субазмуни из Мавераннахра. О жизненном пути ученого очень мало сведений. В источниках написано, что он был ученым-правоведом, работал и преподавал в период Саманидов.

Абдуллах Субазмуни, работавший в Бухаре, был ханафитским правоведом. Он считался учеником семьи Абу Хафс Кабира в Бухаре, преподавал там фикх, в источниках упоминается, что он издавал фетвы.

Абдуллах Субазмуни, будучи мухаддисом, побывал в Хиджазе, Ираке, Хорасане для совершенствования своих знаний. Во время своих путешествий он учился у великих ученых в тех местах, где побывал. В то же время он также приобретал там и своих учеников. Абдуллах Субазмуни сыграл большую роль в развитии юриспруденции в Мавераннахре. Источники указывают, что он был в числе учителей многих правоведов. Надо отметить, что одним из условий хадисоведения стало выполнение правила “путешествовать по требованию хадиса”.

В источниках говорится, что перу ученого принадлежат несколько трудов, были также выявлены два труда ученого: “Кашф аль-асар фи манакиб Аби Ханифа” и “Муснад Абу Ханифа”. В работе “Кашф аль-асар” обсуждается ряд хадисов, манакибов, фетв, жизнеописаний и других повествований. В статье также приводятся сведения о рукописном экземпляре “Кашф ал-асар”, хранящемся в Институте востоковедения Академии наук Узбекистана. Есть также сведения о некоторых передатчиках мухаддисов из Мавераннахра.

Ключевые слова: Кашф ал-асар, хадис, фикх, мухаддис, факих, ансаб, хадисоведение, иснад, ravi.

йили Исматуллоҳ бек деган шахс курдирган (Йўлдошев Н., Қурбонов Х., 2001:10).

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, манбаларда олим “Ҳорисий” номи билан зикр қилиб ўтилганидан унинг Ҳорис авлодидан экани маълум бўлади. Баъзи араб манбаларида ҳам “Ҳорисий” номи билан танилган.

Субазмун ҳозирда Бухоро шаҳри 5-кичик томони яқинидаги Сафедмўйи қишлоғи.

Бу қишлоқнинг номи XIV ва XVI аср вақф ҳужжатларида “Сапидмун” ва “Сафидмун” дейилган (Камалиддинов Ш.С., 1998:74–76). Тадқиқот жараёнида фойдаланилган “ал-Ансоб” асарида қишлоқ номи “Субазмун” (ёки ас-Сабазмун - бу ўқилиши алоҳида кўрсатиб ўтилган) шаклида аниқ ёзиб қўйганлиги учун шу асос қилиб олинди (Абдулқарим ас-Самъоний., 1998:236). Калобоз эса, Бухоро шаҳри юқори қисмидаги катта даҳа (Камалиддинов Ш.С., 1993:61) бўлиб, фақиҳ шу ерда яшаб ижод қилганлиги учун шунга нисбат қилиб берилган.

Ўша даврда ҳадисларни отадан-болага, авлоддан-авлодга узатиб ривоят қилиш анъанага айланган. Бунда ҳадис уламолари бошланғич билимни устоз сифатида ўз оталари ёки боболаридан олар эдилар. Абу Муҳаммад Субазмунийнинг асарида отаси ва амакиси, ривоятлар иснодида, жуда кўп учраганлиги унинг ҳадис билимдонлари оиласида ўсиб улғайганлигига далолат қилади.

У Абу Ҳафс Кабир оиласи шогирдларидан ва фақиҳларидан бўлган. Абдуллоҳ Субазмуний ҳанафий фақиҳи, муҳаддиси, шу билан биргаликда тилшунос бўлган. У Исмоил ибн Аҳмад Самъонийнинг “Дор ас-султон” саройида фақиҳ бўлган ва саройдаги турли масалалар бўйича ҳукм чиқарган (Абд ал-Карим ас-Самъоний., 1998:236). Кўпгина ҳадис биладиган катта шайх бўлган. У “Устоз” лақаби билан танилган. Сарой аҳли бу кишидан кўп маслаҳат олар эдилар. Олган маслаҳатларида бирор марта хато учрамаганлиги учун “Устоз” лақабини берганлар ва фақиҳ шу билан танилган.

Субазмунийнинг асарида отаси Муҳаммад ибн Яъқубдан ва амакиси Жибрил ибн Яъқубдан ҳам ривоятлар келтирган. Лекин отаси ва амакиси ҳақида ўзининг асридан бошқа манбаларда бирорта ҳам маълумот учрамайди.

Субазмунийнинг “Кашф ал-осор” асарида отаси ва амакисидан ривоятлар келтиргани уларнинг ҳам ҳадис билимдонларидан бири, шу билан бирга ҳанафий мазҳаби намоёндаси, айни вақтда, Абдуллоҳ Субазмунийнинг биринчи

устозлари ҳам бўлишган дейишга асос бўлади. Субазмуний ҳадис билимдонлари оиласида ўсган ва шу муҳитда ўсганлиги учун ҳадис соҳасида етук салоҳиятга етган инсон ўрнида кўринади. Абдуллоҳ Субазмунийнинг Абу Ҳанифагача бўлган устозларини куйидагича кўриш мумкин: Субазмуний – Яъқуб – Абу Ҳафс Сағир – Абу Ҳафс Кабир – Муҳаммад Шайбоний – Абу Ҳанифа.

Фақиҳ Абдуллоҳ Субазмунийнинг таржимаи ҳоли ёзилган кўплаб китоблардаги у ҳақда келтирилган маълумотларнинг деярли барчаси ўхшаш. Шундай бўлсада, маълумотлар жуда кам. Манбаларда ихтилофли маълумотлар йўқ бўлиб, фақат Нажмиддин Умар Насафийнинг “ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд” (Самарқанд олимлари ҳақида қантдек ширин китоб) китобида фақиҳнинг номи Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Яъқуб ибн Ҳорис (Нажмиддин Умар ан-Насафий, нашр йили кўрсатилмаган:195) бўлиб келган. Бу ўринда унинг отасининг исми Муҳаммад тушиб қолган ва буvasининг ўғлига айланиб қолган. Қизик томони шундаки, фақиҳ ҳақида сўз юритилгандан сўнг, муаллиф орқали етиб келган иснодни баён қилиб, бунда Абдуллоҳ ибн Муҳаммад деб келтирган. Бошқа асарларда Абдуллоҳ ибн Яъқуб тарзида учрамаганлиги учун уни хато деб ҳисоблаш мумкин. Балки “ал-Қанд” асарининг нашрида хатоларнинг кўплиги бунга сабаб бўлган бўлиши мумкин.

Кейинги давр олимлари бу киши борасида турли фикр билдирганлар. Абу Абдуллоҳ Ҳоким Найсобурий: “Ишончли кишилар у киши ҳақида сукут сақлашган ва ажойиботларга эга эди” (Шамсуддин Заҳабий., 1996:87) деган. Хатиб Бағдодий: “Унга эҳтиёж сезилмайди” (Хатиб Бағдодий), деган. Ҳамза Саҳмий Абу Зуръа Аҳмад ибн Ҳусайдан Субазмуний ҳақида сўраганида: “заиф”, деган.

Лекин нима бўлган тақдирда ҳам у етук олим, салоҳиятга эга киши бўлган. Муҳаддис Валийуллоҳ Дехлавий “ал-Интибоҳ мин асҳоб ал-вужух” рисоласида «Шамсулаимма Ҳалвоний олдинги олимлардан бўлиб, таржих (ҳукмларни ҳеч кимга таянмасдан чиқарувчи киши) аҳли эди, шунингдек, Абу Али Насафий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Фазл ва Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Субазмунийларнинг барчалари “асҳоб ал-вужух” (эътиборли кишилар) бўлиб, ҳанафий фақиҳлари доимо уларга таяниб иш кўрадилар» (Абдулхай Лакнавий., 1998:178) деган. Бу баъзи бошқа мазҳабдаги кишиларнинг фақиҳ илмига берган

бахосини ва “унга таяниб бўлмайди” деган фикрларини рад этади. Агар олимнинг илм даражаси паст бўлганда эди, у шундай мартабали ханафий мазҳабида ёзилган илк ҳадис китобини ёзиб қолдирмаган бўлар эди.

Абдуллоҳ Субазмуний 340/952 йили шаввол ойининг 5-жума (4-март) кунида вафот этган. Унинг туғилган ва вафот этган йиллари хусусида ихтилофлар йўқ. Унинг қабри ўзи туғилиб ўсган Субазмун қишлоғида жойлашган (Абдулҳай Лакнавий., 1998:291).

Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий “Тарихи Муллозода (Бухоро мазоролари)” асарида олимнинг мазори ҳақида маълумот беради. Жумладан, “Субадмундаги қабрлар тўғрисида” деган бобида “Шунингдек, улуг шайх ва машҳур имом Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Ҳорис Субадмуний қаддасаллоҳу таоло руҳаҳунинг покиза қабри ҳам ўша ердадир” (Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий., 2019:92), дейилган. Шу билан бирга бу фикрни муҳаддис, тарихчи, ханафий фақиҳи Абдулҳай Лакнавий (ваф. 1304/1887) “ал-Фавоид ал-бахийя” асарида ҳам тасдиқлайди, жумладан, Муҳаммад ибн Абдусаттор Шамсулаимма Кардарий (ваф. 642/1245) ҳақида сўз юритиб, “...Субазмунда, Устоз Абдуллоҳ Субазуний қабри ёнига дафн қилинган” (Абдулҳай Лакнавий, 1998:291), деган. Бироқ ҳозирда бу қабристон фаолиятини тўхтатгани ва Субазмуний қабри борасида маълумот йўқлиги учун олимнинг қабрини аниқ билишнинг имкони йўқ.

Шуни афсус билан айтиш лозимки, Абдуллоҳ Субазмунийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумотлар жуда оз. У ҳақидаги маълумотлар табакот жанридаги асарларнинг барчасида деярли бир-бир ярим саҳифадан ошмайди ҳамда уларнинг барчаси бир маълумотни такрорлайди.

Олим ўз даврининг одатларидан келиб чиқиб, илм йўлида кўп жойларга илмий сафарлар қилган. Буни унинг асаридан билиб олиш мумкин. “Кашф ал-осор” асарини ўрганиш жараёнида, Субазмунийнинг Маккадан тортиб Ироқ, Эрон, Хуросон юртлари вилоятларида, айниқса, Марказий Осиёнинг катта илм марказларида бўлганини, ўнлаб шаҳарлар ва қишлоқларга борганлигини ҳамда у жойларда имом Абу Ҳанифадан турли ривоятларни келтиргани кўринади. Олим Насаф, Термиз, Журжон, Самарқанд, бошқа шаҳар ва қишлоқларида бўлиб, ўша ердаги ҳадис ровийларидан ҳадислар эшитган ва ўз асарига

ишончли бўлганларини жамлаган. Олимнинг ўзи бухоролик бўлгани учун ўша ер олимларидан кўпроқ ривоятлар келтиради. Кейинги ўринда термизлик ровийларнинг ривоятлари кўп қисми ташкил этади. Субазмуний Мовароуннаҳр шаҳарларидан Термизда кўп яшаб қолгани ёки ўша ерлик олимлар билан кўпроқ алоқада бўлганини билиш мумкин. Бундан ташқари Бухорода термизлик олимлар бошқаларга қараганда кўпроқ фаолият олиб борган деган хулосани ҳам қилиш мумкин. Шунингдек, Имом Термизий фаолияти натижасида ўша жойда ҳадис илми ривожланган дейиш ҳам мумкин, бундан Имом Субазмуний фойдаланган.

Абдуллоҳ Субазмунийнинг отаси ва амакиси биринчи устозлари эди десак хато бўлмаса керак. Отаси эса Абу Ҳафс ал-Кабирнинг шогирди бўлган (Субазмуний, қўлёзма 1а).

МУҲОКАМА

“Шазарот аз-заҳаб” асарида Абдуллоҳ Субазмунийнинг бир неча асарлар ёзгани ҳақида маълумот берилган бўлсада, ҳозиргача фақат икки асари ҳақида маълумот бор. Унинг биринчи асари “Муснад” бўлиб, иккинчиси “Кашф ал-осор фи манокиб Абу Ҳанифа” (Абу Ҳанифа асарининг кашф қилиниши) асаридир. Олимлар орасида “Кашф ал-осор фи манокиб Абу Ҳанифа”ни қискартириб “Кашф ал-осор” дейиш одат бўлган. Чунончи, “Кашф ал-осор фи манокиб Абу Ҳанифа”да Муҳаммад ибн Бишр ривоятида «У Абу Ҳанифа орқали кўп ривоят келтирган бўлиб, уларнинг аксарияти ғарибдир ва уларнинг кўпини “Муснад” китобида келтириб ўтдик» (Субазмуний., қўлёзма 85а ,60а, 8b). У ривоят қилган ҳадислар кўп бўлиб уларни “Муснад” китобида зикр қилдик» дейилганидан “Муснад” “Кашф ал-осор”дан олдин ёзилган деган хулоса келиб чиқади.

Бу асарда тўрт мингдан зиёд ривоятлар бўлиб уларнинг аксариятини ҳадислар ташкил қилади. Бундан ташқари асарда Абу Ҳанифанинг манокиви ва фатволари ҳамда саҳобийларнинг сўзлари, тобиийларнинг фатволари ва Абу Ҳанифанинг Муҳаммад Шайбоний, Абу Юсуф каби шогирдларининг ҳам фатво ва манокиблари учрайди.

Жумладан, “Кашф ал-осор”да келган 3922 ривоятдан 1634 таси ҳадис, 1199 таси манокиб, 1006 таси фатволар ҳамда 83 таси матни

бўлмаган иснодлардан иборатдир. Ҳадисларнинг марфу, мавқуф ва мактулари бўлиб, улар турли мавзулардадир.

1199 та маноқибдан кўпи имом Абу Ҳанифага оид. Шунингдек, кейинги ўринда Муҳаммад Шайбонийнинг маноқиб кўп. Чунки Субазмуний Абу Ҳафс оиласига шогирд бўлганини эътибордан четда қолдирмаслик керак. Зеро, Абу Ҳафс Кабир Бухорий Муҳаммад Шайбонийнинг шогирди ҳисобланади. Бундан ташқари асарда Абу Юсуф ва бошқаларнинг маноқиблари учрайди.

Китобдаги фатволар орасида адад жиҳатидан имом Абу Ҳанифанинг қарашлари кўп. Бироқ Иброҳим Нахайининг фатволари бошқаларнинг фатволарига қараганда кўпни ташкил этади. Зеро, ҳанафий мазҳаби шаклланишида Иброҳим Нахайи фаолияти асосий рол ўйнаганини кўриш мумкин.

Бу асар ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида №3105 рақами остида сақланаётган энг қадимги қўлёзмаларидан бири ҳисобланади ва ягона нусха бўлиб қолмоқда.

Бу асар катта шайх Музаффар Фахруддин ибн Муҳбируддин томонидан имло қилиб (айтиб) турилганда бир йил давомида ожиз банда Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад томонидан ёзилиб, 649/1252 йили рамазоннинг 4-пайшанба куни мусанниф Абдуллоҳ Субазмунийнинг қабри бошида ёзишдан фориғ бўлинди, дейди асарнинг сўнгги саҳифасида муаллиф (котиб) (Субазмуний., қўлёзма, 334а). Асар ҳанафий оламининг барча минтақаларида машҳур бўлган ва буни “асарни айтиб турганида ундан тўрт юз котиб ёзиб олган” (Хайруддин Зириклий), дейилганлигидан билиб олиш мумкин.

Демак, бу китоб айтиб турилганда ёзиб олинган. Шунинг учун у амалий китоблар турига киради. Амалий китоб имло қилиш асосида яратилади, яъни устоз ўзида бор илм билан бирор нарсани айтади ва атрофдаги шогирдлар уни ёзиб оладилар (Муборакфурий., муқаддима). Бу ҳолатда эса, олим китобни ўқиб турган котиб эса ўзи учун ёзиб олган. Амалий тўпламлари ҳадис китоблари орасида энг кўп тарқалган китоб турларидандир.

Асар айтиб турилган ҳолда ёзилганлиги боис ҳам унда хатолар кўп учраши табиий бўлиб, бундай ҳолат кўплаб қўлёзмаларда кузатилади. Масалан, бўғин кўчиришларга эътибор берилса, 1б-варақда “الأجل” сўзининг “الأ” қисми бир

қаторда бўлса, кейинги қаторга эса “جل” қисми ёзилган, 42б бетда “الترمذي” сўзида “التر” аввалги қаторда “مذي” кейинги қаторда ёзилган. Бу каби ҳолатлар кўп бўлмаса-да, асар билан танишиш давомида кўзга ташланади. Шунингдек, қўлёзмада баъзи жумла ва сўзлар матндан тушиб қолган бўлиб, кейинчалик ёки ёзиш жараёнида хошияга қўшиб қўйилган, масалан, бир ривоят иснодининг Абу Ҳанифагача бўлган қисми матнда келиб, Абу Ҳанифадан бошлаб ҳадиснинг матнигача ва кейинги иснодининг Абу Ҳанифагача бўлган қисми хошияда ёзилган (Субазмуний., қўлёзма 45б). Шунингдек матнда хато ёзилган ёки сиёҳ суркалиб кетган бўлса, хошияда тузатилиб ёзилган, масалан, “Аҳмад ибн Исҳоқ ибн...”, матнда равон аниқ ҳолда ёзилмаган, хошияда эса тузатилиб кетилган (Субазмуний., қўлёзма 205б). ёки хато жойнинг устидан бир чизиқ чизилиб уни ўчирилгани маълум қилинган (Субазмуний., қўлёзма 252а). Бундан ташқари, хошияларда баъзи ўринларга қўшимча тўлдиришлар киритилгани ҳам учрайди, масалан, Бухоро ровийларидан бўлган Муҳаммад ибн Атийанинг шахси ҳақида хошияда керакли маълумот бериб ўтилган (Субазмуний., қўлёзма 249б). Шу билан бирга, қўлёзма XIII асрга мансуб бўлгани учун ўрта асрларда одат бўлган ҳолат, яъни баъзи ҳарфларнинг нукталари қўйилмаган ёки нукталар ҳарфларнинг остига қўйилган. Масалан, “السراج” (ас-Сирож) (Субазмуний., қўлёзма 68а). сўзидаги “син” ҳарфининг остига учта нукта қўйилган (бу ҳолат жуда кўп учрайди) ёки حدثنا сўзидаги нукталар аксар ўринларда йўқ (бу ҳолат ҳам жуда кўп учрайди) ва ҳоказо. Умуман олганда, ҳарфларнинг нукталари кўп ўринларда қўйилмаган. Булардан ташқари, китобнинг баъзи саҳифаларига ҳеч нарса ёзилмай, унга البياض ёки البياض الصحيح (оқ саҳифа) сўзлари ёзиб қўйилган (Субазмуний., қўлёзма 235б).

“Кашф ал-осор”нинг Тошкент қўлёзмаси “Абу Фазл ибн Наср ибн Муҳаммад ибн Ҳасан Доҳистоний айтади (Субазмуний., қўлёзма 1а).” деб бошланади ва куйидагича давом этади: Абу Фазл ибн Наср ибн Муҳаммад ибн Ҳасан Доҳистоний (ваф. 605/1209) мусулмонлар имоми бўлиб, Фахруддин лақаби билан танилган (Қураший, 75). Ибн Абу Вафо Қурашийга кўра, Абу Фазл ибн Наср Самарқандда Абу Маъолий Муҳаммад ибн Наср ибн Мансур Омирий Мадинийдан ривоят қилади (Қураший., 378). Омирий самарқандлик имом ва зоҳид бўлган.

Фикҳни Абу Ҳасан (Ҳусайн) Али ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Паздавийдан ўрганган. Узоқ умр кўрганидан яқинлари қазо қилиб кетган. 450/1058 ҳижрий йили туғилган ва Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Насафийнинг айтишига кўра, Самарқандда 100 ёшида 550/1155 йили вафот этган. Омирий эса Абу Ҳасан Али Ибн Муҳаммаддан ривоят қилган.

Юқоридагидан кўриниб турибдики, Субазмунийнинг шогирдлари қаторига Муҳаммад ибн Умар ҳам қўшилади. Матн давомида эса Субазмуний “Ҳар бир сўзни айтишдан олдин ва барча кўркувнинг олдида Аллоҳга ҳамд бўлсин...” деб ўз асарини бошлаган бўлиб, давомида эса тавҳидга эргашишлик, ёмонликлардан ва ҳалокатлардан нажот топиш, яхшилиқларга интилиш, Аллоҳ таолонинг Пайғамбари (с.а.в.) га саловотлар айтиш билан давом этган. Қуръони каримдан оятлар келтирган бўлиб, бундаги оятларнинг маъно-моҳияти, ёмонликлардан қочиш ва яхшилиқларга интилиш маъносидадир.

Сомонийлар даврида Бухорода ҳанафий мазҳаби ҳимоячиси сифатида майдонга чиққан Субазмуний Абу Ҳанифанинг (ваф. 150/767 й.) муҳаддис эканлиги ва шунинг билан биргаликда у замонасининг етук билимдони бўлгани ҳақидаги ривоятларни китобга туширади ва “Кашф ал-осор фи маноқиби Аби Ҳанифа” асарини ёзади (Субазмуний., кўлёзма, 328).

НАТИЖА

Умуман олганда, Субазмунийнинг “Кашф ал-осор” асаридаги ривоятлари орқали уч юз йигирма бир нафар устози зикр қилиб ўтилган.

Субазмуний Абу Касир Сайф ибн Ҳафс Зоҳид Зоминий Самарқандий (ваф. 297/909), Абу Абдурахмон Абдуллоҳ ибн Убайдуллоҳ ибн Сурайж ибн Ҳужр ибн Фазл ибн Тохмон Шайбоний Бухорий (ваф.307/919), Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳотам ибн Ҳаммод ибн Абдурахмон Сикижқасий Бухорий (ваф.315/927), Абу Солиҳ Халаф ибн Омир ибн Саид Ҳамадоний Бухорий (ваф. 282/895), Абу Саид Халаф ибн Сулаймон ибн Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Дириздахий Насафий (ваф. 300/912) каби олимлардан ҳадислар ривоят қилган.

Субазмунийдан Абу Бакр Муҳаммад ибн Фазл Каморий (301/913-381/991), Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Ҳасан ибн Али ибн Рустам ибн Жакра ибн Мофтам ибн Жанинам Калобозий Ҳофиз (ваф. 398/1008), Абу Иброҳим Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Ҳамдон ибн Муҳаммад

ибн Нух Муҳаллабий Хатиб (ваф. 395/1005) каби муҳаддис ва фақиҳлар дарс олганлар. Шогирдлари орасида Абу Бакр Муҳаммад ибн Фазл Каморий Мовароуннаҳрда фикҳ илмининг кенг ёйилишга катта ҳисса қўшган.

Асарни ўрганиш давомида шунга амин бўлинадики, Субазмуний Абу Ҳанифадан ривоят қилган ровийларнинг сони бошқа мазҳаб эгаларидан ривоят қилган ровийлардан кўпроқ эканини кўрсатишга ҳаракат қилган. Ровийлар қанча кўп бўлса, ҳадис ва бошқа ривоятлар ҳам кўп бўлади. Дарҳақиқат, Субазмуний Абу Ҳанифа гўё заиф ҳадислар ривоят қилган ёки бўлмаса, жуда кам саҳиҳ ҳадис билган, дгеувчи даъволарнинг ўринсизлигини кўрсатиб беришга уринган.

“Кашф ал-осор” китобининг ютуқ томонларидан бири шуки бошқа мазҳаб олимлари бўлмиш имом Молик ибн Анас, имом Шофеий ва имом Аҳмад ибн Ҳанбаллар иштирок этган ҳадис иснодлари ҳам учрайди. Айниқса, имом Шофеий иснодда иштирок этган ҳадис ва Абу Ҳанифа ҳақидаги фикрларни кўплаб учратиш мумкин. Бу эса асарнинг қийматини янада оширади (Субазмуний, кўлёзма, 119а).

Мазкур асарда ҳадислар, шунингдек Абу Ҳанифа ва унга яқин бўлган кишиларнинг ривоятлари келтирилган. Ушбу ривоятлар ровийларининг аксариятини Мовароуннаҳрдан чиққан кишилар ташкил қилади. Бухоро, Самарқанд, Кеш, Соғониён, Хоразм, Фарғона вилоятлари, бошқа шаҳар ва қишлоқларнинг муҳаддис-ровийлари зикр этиб ўтилган мазкур асар орқали кўпгина алломаларни кашф қилиш мумкин.

Субазмуний Абу Ҳанифа шогирдларидан Бухоро ровийлари қаторида ўн уч нафар, Самарқанд ровийларидан беш, Соғониён ва Кешдан бир нафар, Термиздан икки, Хоразмдан етти ровийнинг ривоятларини келтирган. Бу ровийлар орасида Абу Муқотил Самарқандий, қози Абдулазиз ибн Холид Термизий, Абу Али Хоразмий ва бошқаларни айтиш мумкин. Шунингдек, Абдуллоҳ Субазмунийнинг отаси (Субазмуний., кўлёзма ба) ва амакиси (Субазмуний, кўлёзма, 7а) ҳам ровийлардан ҳисобланадилар.

Булардан ташқари, асарда бошқа юртдошларимизнинг ҳам номлари зикр қилинган бўлиб, уларнинг аксарияти Абу Ҳанифанинг бевосита эмас, балки билвосита шогирдлари ҳисобланади.

Асарда юртдошларимизнинг умумий сони шаҳарлар бўйича ҳисоблаганда бухорийлар сони

олтмишдан, термизийлар йигирмадан ошади, хоразмийлар – ўндан, самарқандийлар - ўн бешдан ошса, ўнтача насафийлар, шунингдек доримийлар, бойкандийлар, шошийлар, фарғонийлар, паздавийлар ва сағонийлар ҳам ровийлар қаторидан ўрин олган. Асардаги тахминан, бир юз қирқдан зиёд ровий юртимиздан чиққан. Улар орасида асли Мовароуннахрдан бўлиб, бошқа жойларга кетиб яшаганлари, яна бошқа жойлардан келиб, шу ерларда яшаб қолганлари бор. Масалан, Суфён Саврий Бухорога келиб маълум муддат яшаган, Шарик ибн Абдуллоҳ Бухорода туғилган ҳамда Абу Ҳузайфа Исҳоқ ибн Бишр Бухорога келиб яшаб қолади ва ҳоказо (Субазмуний., кўлэзма:246).

“Кашф ал-осор” муаллифи келтирган баъзи муҳаддис-ровийларни келтириш мумкин.

Абу Касир Сайф ибн Ҳафс Самарқандий (ваф. 297/909). Самарқандда ва Бухоронинг Шарф деган мавзе яқинидаги Сухтан қишлоғида яшаган. Самарқанд ва Бухоро аҳлидан ҳадис ривоят қилган (Нажмиддин Насафий., нашр йили кўрсатилмаган:113). Муҳаммад ибн Али Лийн Балхийнинг шогирди ҳисобланади.

Абу Абдурахмон Абдуллоҳ ибн Убайдуллоҳ ибн Сурайж ибн Хужр ибн Фазл ибн Тоҳмон Шайбоний Бухорий (ваф. 307/919). У Абу Абдурахмон ибн Абу Лайс Бухорий исми билан машҳур бўлган ишончли киши, такводор ва фақиҳ бўлган. Мусулмон имомларидан бўлиб, Ироқ, Ҳижоз, Миср, Шом, Жазоир ва Хуросон шаҳарларига илм талабида борган. Шунингдек, машҳур муҳаддис, имом Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Доримийдан ҳам ривоятлар келтирган. У ўзи ҳақида ҳикоя қилиб “30 йил давомида бозорга кирмадим, зиёфатларга бормадим, бировнинг омонати менда бўла туриб кечқурун ухламадим”, деган (Нажмиддин Насафий., нашр йили кўрсатилмаган:192).

Абу Имрон Мусо ибн Афлаҳ ибн Холид ибн Шарик Байфариний Бухорий (ваф. 291/904). У Каъб ибн Саид Каъбон, Абу Ҳузайфа Исҳоқ ибн Бишр Қурайший, Аҳмад ибн Ҳафс, Муҳаммад ибн Салом, Мусайяб ибн Исҳоқ, Абу Жаъфар Муснадий ва бошқалардан дарс олган. Унга эса, Абу Наср Аҳмад ибн Саҳл Бухорий, Абу Солих Халаф ибн Муҳаммад ибн Исмоил Хаййом каби олимлар шогирд бўлган (Самъоний, 1998:456).

Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Бухорий Бофий (ваф. 398/1007). Бағдодда яшаган,

ўз замонасининг шофеъий мазҳабида энг улуғ фақиҳи бўлган, шу билан биргаликда грамматика олими ва адабиётчи бўлган (Самъоний, 1998:275).

Абу Абдурахмон Абдуллоҳ ибн Муних Нахлий Бухорий (ваф. 317/929). Отаси, Абу Ҳафс Сағир, Маҳдий ибн Ишқоб Бухорий ва бошқаларга шогирд бўлган. У Субазмунийнинг устозларидан ҳисобланади (Самъоний, 1998:363).

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Мансур ибн Сурайж Фардадий Бухорий (Фардад Самарқанд қишлоқларидан бири бўлган). Муҳаммад ибн Усмон ибн Аби Шайба, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳанбал ва бошқа муҳаддислардан ривоятлар келтирган. Шогирдларидан Абу Наср Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Муқри, Абу Муҳаммад Муҳаммад ибн Ғолиб ал-Ахсикасий ва бошқаларни санаб ўтиш мумкин (Самъоний, 1998:339). Эҳтимол, Субазмуний уни Самарқанд қишлоқларидан бирида туғилган бўлса ҳам, кейинчалик у Бухорода яшагани боис ўз асарида “Бухорий” деб бергандир.

Булардан ташқари асарда Абу Ҳафс Кабир, Абу Ҳафс Сағир Бухорий каби алломаларнинг номи келиши китобнинг қийматини янада оширади.

“Кашф ал-осор”ни тадқиқ қилиш давомида унинг ҳадис илмидаги мавқеини аниқлаш лозим. Асарда учрайдиган ҳадис илмига оид атамаларни (истилоҳ) ўрганиб унинг бошқа ҳадис китобларидан фарқи йўқ эканига гувоҳ бўлинади.

Асар “Муснад” услубидаги ҳадис тўпламларидан ҳисобланади. “Муснад” услубида ҳадис тўплаш ривоятнинг иснодидаги ровийларнинг алифбо тартибида жойлаштириб ровийнинг айтган ҳадисларини барчаси бир ерда жамланади, кейин бошқа ровийга ўтилади. Бу каби асарларни Аҳмад ибн Ҳанбал, Ибн Абу Шайба, Абу Довуд Таёлисий ва бошқа кўплаб олимлар ҳам муснад асарларини ёзганлар. Лекин Субазмунийнинг “Кашф ал-осор” асари юқоридагилардан фарқ қилади. Бошқа олимлар асосан ровийларни алифбо тартибида келтирса, “Кашф”да аввал шаҳарнинг номи келади кейин ўша шаҳарда яшаган ровийнинг ривоятлари келади. Умуман муснад услубидаги китоблардан фойдаланиш бир оз мушкул. Бунда ҳадисни топиш учун аввал ровийсини билиш керак бўлади, кейин унинг ривоятларини аниқлаш лозим бўлади. Жомеъ ва сунавон асарларида эса ҳадислар бобларга ажратилган бўлиб, ҳадисни керакли бобдан топа олиш осон.

Шунингдек, асарда ҳадиснинг тўлиқ бўлиши учун, анъанавий муҳаддислар томонидан, талаб

қилинган барча шартлар учрайди. Энг аввало испод (ровийлар силсиласи)нинг тўлиқ бўлишини кўрсак. Масалан, асарнинг деярли барча иснодида Абу Ҳанифанинг иштироки учрайди. Лекин баъзи жойларда (иснодда) Абу Ҳанифанинг иштироки учрамайди (Субазмуний, қўлёзма, 119а). Лекин бу иснодларда Абу Юсуф ва Муҳаммад каби Абу Ҳанифа шогирдлари келишининг ўзи етарли бўлса керак. Бу ҳадиснинг обрўйини туширмайди, ҳадис заифлигининг биринчи сабаби исноднинг узилиб қолиши билан бўлади (Маҳмуд Таҳҳон, 1992:61).

Асардаги иснодлар асосан Абу Ҳанифа билан боғлиқ бўлгани учун Субазмунийдан Абу Ҳанифагача ва Абу Ҳанифадан Пайғамбармиз (с.а.в.)гача бўлган ровийлар сони ҳам турличадир. Субазмуний билан Абу Ҳанифа орасидаги ровийлар сони иккита, учта ва тўрттадан иборат, Абу Ҳанифа билан Пайғамбар орасидаги ровийлар сони ҳам иккита, учта ва тўрттагача учрайди. Аксарият ўринларда бу икки ҳолатда учтадан ровий учрайди. Муҳаддислар иснод ровийларининг кам бўлишини ҳадиснинг даражасини оширади деб, ҳисоблайдилар (Маҳмуд Таҳҳон, 1992:180).

“Кашф ал-осор”даги ҳадисларни ривоят қилишдаги ишлатиладиган ўзига хос формалари ҳам бошқа ҳадис китобларидаги кабидир. Субазмуний ривоятларни турли услубда кейинги ровийга етказишда ишлатиладиган “حدثنا” (бизга сўзлаб берди), “أخبرنا” (бизга хабарини берди), “أبنا” (бизга етказди) каби атамаларни қўллаган. Булардан ташқари шайхдан ҳадис эшитаётган кишининг ҳолатига тааллуқли бўлган “فراة”, “سمعت”, “أجاز لي” каби ва бошқа услублар ишлатилган. Шунингдек, ровийлар орасини боғлаб турувчи “عن” ва “أن” атамалари ҳам учрайди. Бу услублар анъанавий ҳадис китобларининг барчасида мавжуд (Маҳмуд Таҳҳон, 1992:181).

Юқоридагилардан ташқари асар Субазмуний давридан кейин ёзилганлиги учун унинг бошида асарни Субазмунийдан ривоят қилиб келган ровийлар иснодини кўриш мумкин (Субазмуний, қўлёзма 1а).

Субазмуний асарига саҳобийларнинг гапларини ҳам киритган. Масалан, Ибн Аббос (ра): Маст қилувчи нарсанинг ози ҳам, кўпи ҳам ва ҳар бир ичимликдан маст бўлиш ҳаром қилинди, дейди (Субазмуний, қўлёзма:212).

Субазмуний ўз асарида нафақат марфуъ, балки мактуъ ва мунқатий ҳадисларни ҳам келтирган.

Шулар билан биргаликда асарда Қуръонга берилган тафсирлар, саҳобийлар орасидаги баҳслар, бошқа ҳадис асарлардан фарқли равишда Абу Ҳанифадан ривоят қилган ровийлар ҳақидаги маълумотлар асарнинг қийматини оширади. Жумладан, Суфён Саврий Куфада яшашидан ташқари, Бухорода қариндошлари борлиги, мана шу қариндошларидан мерос қолганлиги, шу меросни олиб кетиш учун Бухорога келиб маълум вақт яшагани тўғрисида маълумотлар берилган (Субазмуний, қўлёзма:246). Бу каби ровийлар ҳақидаги маълумотлар асарнинг барча ровийларида учрамасада, қимматли маълумотлар олишга ёрдам беради.

Абдуллох ибн Муҳаммад Субазмунийнинг “Кашф ал-осор” асари Ўзбекистон ҳудудидан чиққан олимларни аниқлашда ва уларнинг янгиларини кашф қилишда асосий манбалардан бири бўлади, шунинг билан биргаликда Самъонийнинг “Ансоб” ва Насафийнинг “ал-Қанд” асарлари “Кашф”да келган ровийларнинг номларини юзага чиқаришга кўмаклашади. Чунки баъзи кишиларни аниқлашда “Кашф ал-осор” асари “Ансоб” ва “Қанд”да келтирилган ровийларнинг баъзи қирраларини очиб беради.

ХУЛОСА

Абдуллох Субазмуний муҳаддис, фақиҳ, усулий олим, тилшунос ва тарихнавис сифатида самарали фаолият олиб борган. Шу билан бирга ўз давридаги бошқа муҳаддислар каби илмий савияси ва фаолиятини такомиллаштириш мақсадида ўз умрининг маълум қисмини сафарларда ҳам ўтказган. Унинг серқирра ижоди биринчи бор ҳар томонлама чуқур ўрганилиб, айниқса олимнинг муҳаддислик ва фақиҳлик фаолиятидаги ўзига хос жиҳатлари “Кашф ал-осор” асосида кўрсатилди. У ўзидан кейин ижод қилган барча ҳанафий муҳаддисларга устоз ҳисобланиб Мовароуннаҳр минтақасида фаолият олиб борган олимларнинг шаклланиши ва ўсишига сезиларли таъсир кўрсатган.

Субазмуний ўрта асрларда фаолият кўрсатган аксар муҳаддислар сингари илмнинг икки соҳаси бўйича пешқадамлардан саналган: муҳаддис ва фақиҳ. Бинобарин, Абу Ҳанифа асос солган мазҳабнинг Мовароуннаҳрда тарқалишида ҳам унинг қўшган ҳиссаси салмоқли бўлган.

Ҳадисларни саҳиҳлик даражаси нуқтаи назаридан танлаш оддий иш бўлмай, ўта мураккаб

хамда узоқ муддатли жараён, масъулиятли вазифа ҳисобланган. Бундай машаққатли илм натижасида ханафий мазҳаби муҳаддислари ижодида муҳим ўрин тутган “ал-Муснад” ва “Кашф ал-осор фи манокиб Аби Ҳанифа” асари юзага келди. “Муснад” асари ҳақидаги маълумотлар эса Ўзбекистон шарқшунослигида илк бора келтирилди.

“Кашф ал-осор” асарининг тузилиши бошқа ҳадис китобларидан бир мунча фарқ қилади ва бу асарни муснад услубининг бир бўлаги сифатида келтириш мумкин ва муҳаддисларнинг барча талабларига жавоб беради. Юртимизнинг ҳуқуқий тарихи бўйича қимматли асар ҳисобланади.

“Кашф ал-осор” асари географик, ҳудудий жойлашувига кўра маълум шаҳар ровийларига асосланиб ёзилган бўлсада, улардаги ровийларнинг сони турлича берилган, масалан бир шаҳарда бир ровий зикр қилинган бўлса, бошқа шаҳардан элликдан ортиқ ровий келтирилгани кўринади. Бу ҳолат Субазмунийнинг ўша жойларда узоқ вақт илмий сафарда бўлганини кўрсатади.

“Кашф ал-осор” Мовароуннаҳрда фикҳ ва ҳадис илми тарихи бўйича ҳозиргача етиб келган энг қадимги манбалардан бири ҳисобланади. Асарнинг матнида айрим жузъий камчиликлар мавжудлигини айтмаса (бу каби камчиликлар бошқа манбаларда ҳам учраб туради), уни ўрганиш асносида тарихимиз, маънавиятимиз, аждодларимизнинг тафаккуридан хабардор ва баҳраманд бўлинади.

Асарда ҳадис, фатво, ровийларнинг таржимаи ҳоллари ва бошқа маълумотларнинг келиши орқали ўша даврнинг маънавий муҳити, ҳадис илми тарихи, фикҳий фатволари, турли олимларнинг баҳсу мунозаралари ҳақида муайян тасаввурга эга бўлинади. Асар ҳадис бўйича ёзилган бошқа мўътабар асарлардаги услубларга тўғри келади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Нажмиддин Умар ан-Насафий. (нашр йили кўрсатилмаган). Ал-Қанд фи зикр уламо ас-Самарқанд. Нашр жойи кўрсатилмаган.
2. Ёқут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-Булдон. (нашр йили кўрсатилмаган). Ж. 3. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.
3. Абдулкарим ас-Самъоний. (1998). Ал-Ансоб. Ж. 7. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.

4. Аҳмад ибн Маҳмуд. Мозороти Бухоро. Қўлэзма. Шахсий кутубхона. 1258 йил кўчирилган.
5. Йўлдошев Н., Қурбоннов Х. (2001). Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги зиёратгоҳлар тарихи. Бухоро: Бухоро нашриёти.
6. Камалиддинов Ш. (1993). Китаб ал-ансаб. Абу Саъда Абдулкарима ибн Мухаммада ас-Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. Тошкент.
7. Абдулкарим Самъоний. (1998). Ж. 3. Ал-Ансоб. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.
8. Шамсуддин Заҳабий. (1996). Сияр аълом ан-нубало. Байрут: Дор ал-фикр.
9. Хабиб Бағдодий. Тарих Бағдод. Т. 10.
10. Абдулхай Лакнавий. (1998). Ал-Фавоид ал-бахийя. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.
11. Сухарева О. (1976). Квартальная община позднефеодалного города Бухары. Москва: Наука.
12. Муин ал-фуқаро Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий. (2019). Тарихи муллозода дар зикри мазороти Бухоро / таржимон Раҳимов К. Тошкент: Фан.
13. Абдулхай Лакнавий. (1998). Ал-Фавоид ал-бахийя. Байрут: Дор ал-Арқам.
14. Абдуллох Субазмуний. Кашф ал-осор фи манокиб Аби Ҳанифа. ЎзР ФА. Шарқшунослик институти, №3105.
15. Хайруддин Зириклий. Ал-Аълом. Т. 4.
16. Муборакфурий. (нашр йили кўрсатилмаган). Тухфа ал-аҳвазий. Муқаддима. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.
17. Қураший. (нашр йили кўрсатилмаган). Ал-Жавоҳир ал-музийя. Ж. 1. Ал-Қоҳира: Ҳижр.
18. Нажм ад-Дин ан-Насафий. (нашр йили кўрсатилмаган). Ал-Қанд фи зикр уламо ас-Самарқанд. Саудия. Мактабат ал-кавсар.
19. Самъоний. (1998). Ансоб. Ж. 1. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.
20. Ас-Самъоний. (1998). Ансоб. Ж. 1. Байрут. Дор ал-кутуб ал-илмийя.
21. Маҳмуд Тахҳон. (1992). Тайсир мусталаҳ ал-ҳадис. Тошкент: Мовароуннаҳр.

REFERENCES

1. Najm ad-Dīn 'Umar an-Nasafi. (year of publication not specified). Al-Qand fi Zikr 'Ulama'e Samarqand. Publishing place not indicated.
2. Yāqūt al-Ḥamawī. (1984). Mu'jam al-Buldān. Beirut: Dar al-Kotob al-ilmiyah. Publishing year not indicated. V. 3. In another edition. Beirut: Dar Beirut. Vol. 3.; al-A'lam. Vol. 4.
3. Abd al-Karīm al-Sam'ānī. (1998). al-Ansāb. Vol. 7. Beirut: Dar al-Kotob al-ilmiyah.
4. Aḥmad ibn Maḥmūd. (1258). Mozoroti Buxoro. Manuscript. Personal library.
5. Yo'ldoshev N., Qurbonov H. (2001). Buxoro shahri va uning atrofidaagi ziyoratgohlar tarixi. Buxoro: Buxoro publisher.

6. Kamaliddinov Sh. (1993). “Kitāb al-ansāb” Abu Sa’da Abdulkarima ibn Muxammada as-Sam’ani kak istochnik po istorii i istorii kulturi Sredney Azii. Tashkent.
7. Abd al-Karīm al-Sam’ānī. (1998). al-Ansāb. Beirut. V. 3.
8. Shams al-Dīn adh-Dhahabī. (1996). Siyar a’lom an-nubalo. Beirut: Dar al-fikr. V. 12.
9. al-Khaṭīb al-Baghdādī. (Publishing year not indicated) Tārīkh Baghdād. Val. 10.
10. Abd al-Ḥayy al-Laknawī. (1998). al-Fawāid al-bahīyya. Beirut.
11. Suxareva O. (1976). Kvartalnaya obshina pozdne-feodalnogo goroda Buxari. Moscow: Nauka.
12. Muin al-fuqaro Ahmad ibn Mahmud Buxoriy. (2019). Tarixi mullozoda dar zikri mozoroti Buxoro / translator Rahimov K. Tashkent: Fan.
13. Abd al-Ḥayy al-Laknawī. (1998). al-Fawāid al-bahīyya. Beirut: Dar al-Arqam.
14. Abd Allāh Subazmuni. Kashf al-aṭḥār fi manaqib Abū Ḥanīfah. O’zR FA. Sharqshunosilik instituti, №3105.
15. Khayr al-Dīn al-Ziriklī. al-A’lām. Vol. 4.
16. Mubārakfurī. (Publishing year not indicated). Tuḥfat al-Aḥwadhī. Introduction. Beirut.
17. al-Qurashī. (Publishing year not indicated). al-Jawāhir al-muḍīyah. Cairo: Hijr, Vol. 4.
18. Najm ad-Dīn ‘Umar an-Nasafi. Al-Qand fi Zikr ‘Ulama’e Samarqand. Saudi Arabia. Maktaba al-Kawthar.
19. Abd al-Karīm al-Sam’ānī. (1998). al-Ansāb. Beirut: Dar al-Kotob al-ilmiyah. Vol. 1.
20. Abd al-Karīm al-Sam’ānī. al-Ansāb. (1998). Beirut. Dar al-Kotob al-ilmiyah. Vol. 4.
21. Maḥmūd al-Ṭaḥḥān. (1992). Taysīr muṣṭalaḥ al-ḥadīth. Tashkent: Movarounnahr.

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ИМОМ МОТУРИДИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИНИНГ
“МОТУРИДИЙЛИК” ЖУРНАЛИ

Мазкур нашр олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот муассасаларининг профессор-ўқитувчилари, докторантлари, мустақил тадқиқотчилари, магистрантлари, талабалари ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тахририят фикри муаллиф нуқтаи назари билан бир хил бўлмаслиги мумкин.
Журналдан кўчирма олинганда манба қайд этилиши шарт.

MOTURIDIYLIK

The Maturidiyya - الماتريدية - Матуридизм

2/2023

Бош муҳаррир: **Ж.Каримов**

Муҳаррир: **З.Фахриддинов**

Нашр учун масъул: **З.Арслонов**

Чет тилларидаги матнлар муҳаррири: **О.Сотволдиев**

Дизайнер-саҳифаловчи: **З.Ғуломов**

Манзилимиз: Ўзбекистон халқаро ислом академияси Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази,
100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.

Тел: (+99871) 244-35-47, (+99871) 244-35-36. **Web:** www.maturidijournal.uz

E-mail: info@moturidiy.uz

Нашриётнинг лицензия рақами АИ № 0011. 06.05.2019 йил.

Босишга 27.06.2023 йил рухсат этилди. Бичими 60×84 ¼.

Ризограф усулда босилди. Шартли босма табағи 10,2.

Нашр табағи 10,4. Буюртма № 06.

Баҳоси шартнома асосида.

“Ўзбекистон халқаро ислом академияси ”
нашриёт-матбаа бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.
100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.